УДК811.161.2:81'42(045)

Матвійчук Т.П.

НАУКОВЕ ТРАКТУВАННЯ ТЕКСТУ ТА ЙОГО РОЛЬ У КОМУНІКАТИВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ

У статті розглянуто значення тексту в комунікативно-когнітивній діяльності людини, різні аспекти його дослідження, з'ясовано основні ознаки тексту та його складові.

Ключові слова: текст, дискурс, контекст, контекстуальність, текстема, гіпертекст.

Сучасний етап розвитку науки про текст характеризується як наявністю значної кількості дискусійних питань, так і різнобоєм у терміносистемі (існування численних термінів-синонімів (дублетів), приписування тим самим термінам різних дефініцій тощо) та відсутністю достатньо повної і єдиної класифікації текстів. З одного боку, така ситуація зумовлена етапністю у розвитку теорії тексту, викристалізацією поняттєвого та термінологічного апарата, а з іншого, - багатоаспектністю та поліфункціональністю самого об'єкта дослідження.

Динамічний розвиток лінгвістичної теорії тексту, засвідчений останнім часом роботами Д. Баранника, О. Селіванової, Н. Валгіної, Т. Радзієвської, А. Гришуніна, А. Ворожбитової, В. Таран, О. Панченко, С. Лазаренко, зумовлений глибокою зацікавленістю текстом як складним мовленнєвим феноменом, адже реалізація мови в її комунікативній функції може здійснюватися тільки в процесі розгортання певної сукупності речень у зв'язний текст.

У науковій розвідці поставлено за мету з'ясувати особливості вивчення і тлумачення тексту, а також виділити його основні ознаки.

Така мовна одиниця вищого рівня, як текст, постає у результаті мисленнєво-мовленнєвої діяльності людини; текстова комунікація - форма людської діяльності. Як інформаційно-семіотичний конструкт текст, передаючи ту чи іншу інформацію, забезпечує виконання мовною системою комунікативної функції, яка в "ієрархії усього семіотичного континууму посідає вершинну позицію" [8, 233]. За допомогою тексту реалізуються головні функції мови - комунікативна й когнітивна, а сам процес текстотворення дослідники розглядають як комунікативно-когнітивну діяльність суб'єкта. Текст, отже, виступає вищою формою реального вияву комунікативної сутності мови.

У тексті (контексті) знаходять своє виявлення мовні одиниці нижчих рівнів (абзац, період, надфразна єдність), які формують макроструктуру тексту і забезпечують його цілісність шляхом дистантної реалізації смислових і формально-мовних міжфразових зв'язків. У результаті відповідного розподілу інформації на всій глибині тексту і складної взаємодії його структурних одиниць на семантичному рівні формується макросемантика тексту.

Дефініції терміна **текст,** яка б відображала усю його багатоаспектність і водночас була вичерпною, ще не існує. Та й, виходячи з ситуації, що склалася довкола таких прецедентних у цьому плані мовних феноменів, як "слово" і "речення", навряд чи скоро й існуватиме.

Як відомо, латинське слово textum означає "зв'язок, тканина, поєднання, сплетення". Оперуючи терміном "текст", дослідники здебільшого або не дають йому визначення, або у своїх дефініціях актуалізують важливу у контексті їхнього дослідження ознаку тексту. Водночас багатоплановість текстового феномена детермінує багатоаспектність його характеристики. Тому, будучи багатовимірним лінгвальним та екстралінгвальним явищем, складним поліфункціональним феноменом (текст виконує комунікативну, інформативну, соціокультурну тощо функції), він має значну кількість дефініцій.

Поняття "текст" різні дослідники-лінгвісти розуміють неоднаково. О. Ахманова розглядає текст як "мовний твір, зафіксований на письмі" [2, 470]. Для Ф. Бацевича текст - це "результат спілкування (інтеракції і трансакції), його структурно-мовна складова і одночасно кінцева реалізація; структура, в яку втілюється "живий" дискурс після свого завершення" [4, 340]. С. Назаренко кваліфікує текст "як одну з форм розумово-мовленнєвої діяльності людини, що слугує засобом комунікації, взаємодіє з іншими формами діяльності людини та має цілісну лінійну семантико-структурну організацію, за якої елементи перебувають у відношеннях ієрархічної послідовності" [10, 4]. Д. Баранник (стаття "Текст" до енциклопедії "Українська мова") вважає текстом "писемний або усний мовленнєвий масив, що становить лінійну послідовність висловлень, об'єднаних у ближчій перспективі смисловими і формально-граматичними зв'язками, а в загальнокомпозиційному, дистантному плані - спільною тематичною і сюжетною заданістю" [3, 627]. О. Селіванова, автор термінологічної енциклопедії "Сучасна лінгвістика", вважає, що текст - це "цілісна семіотична форма лінгвопсихоментальної діяльності мовця, концептуально та структурно інтегрована, що служить прагматичним посередником комунікації й діалогічно вбудована до семіотичного універсуму культури" [15, 599-600]. Т. Радзієвська визначає текст як "складне лінгвістичне утворення, що інтегрує в собі образ позамовної дійсності, комунікативну дію, специфічну формальну структуру" [14, 5]. Н. Валгіна визначає текст як динамічну одиницю вищого порядку, як "мовний твір, що має ознаки зв'язності і цілісності - в інформаційному, структурному і комунікативному плані" [5, 5]. Різноманітність, що спостерігається у підходах до вивчення і тлумачення тексту, пов'язана, на думку Ф. Бацевича, зі складністю цього поняття, його важливістю для людини, з одного боку, а також тривалістю наукової традиції вивчення цієї структурно-смислової структури у різних галузях знань, з іншого, адже текст - є складним поліфункціональним феноменом лінгвальної та екстралінгвальної дійсності: він виступає обов'язковим складником комунікативного процесу, допомагає фіксувати, зберігати і передавати інформацію в часопросторовому континуумі, відображає психічний бік людського життя, фігурує як продукт певної історичної епохи, є однією з форм

існування культури та віддзеркаленням відповідних соціокультурних традицій тощо [4, 146].

У процесі становлення теорії тексту були виділені його основні ознаки, серед яких: послідовність мовних знаків, лінійний характер структури, смислова (семантична) зв'язність і змістова цілісність (завершеність). Однак, як вважає О. Селіванова, завершеність тексту, що передбачає його формальну і змістову закритість, виступає ознакою лише деяких текстів, адже якщо завершеність тексту кваліфікувати як "закритість змісту, то виникають певні сумніви щодо такої ознаки у текстів із відкритим фіналом, незавершених через об'єктивні й суб'єктивні причини, серійних текстів, які можуть мати різну правобічну межу (формальну закритість. - *Т.М.)* (дилогії, трилогії, збірки віршів, цикли лекцій, телепередач і т. ін., продовження тексту іншим автором тощо)" [15, 153].

Текст – складний і неоднозначний феномен. З формально-структурного погляду він характеризується значною різноплановістю, він може існувати як у писемній, так і в усній формі (причому писемний різновид ще поділяється на друкований та усний, що теж детермінує відмінності між ними). Щодо обсягу текст може виступати як одним словом (словосполученням, реченням - за дотримання умови цілісності і самодостатності для виконання комунікативної функції і розуміння адресатом), так і практично необмеженою кількістю речень.

Співвіднесеність тексту з певною ситуацією (референція) є диференційною ознакою тексту, що відрізняє його від інших мовних одиниць; саму ж ситуацію визначають як компонент структури тексту [16, 377]. Мета мовленнєвої діяльності виступає релевантною для тексту категорією: вона визначає функцію тексту. Речення, що виступають компонентами тексту, пов'язуються в одну одиницю комунікації за допомогою лексико-граматичних засобів. На думку Н. Валгіної, між текстом і реченнями існує таке співвідношення, що текст не формується реченнями, а реалізується в них. Смисловий бік тексту визначається мотивом його створення [5, 11]. Зв'язний текст відрізняється від набору фраз тим, що у ньому наявні численні і різноманітні повтори однакових чи семантично близьких елементів, що зумовлено логікою його розвитку.

Виступаючи однією з основних одиниць комунікації, текст, отже, є продуктом мовлення, породження якого має різнопланову "заданість": на характер та організацію текстової структури впливає сфера функціонування (стильова належність тексту), тип етнокультури адресанта й адресата тексту, рівень їх інтелекту, мовної та комунікативної компетенції, іллокуційно-перлокуційні настанови та ін.

Нижньою межею тексту є речення. Синтаксична організація зближує зв'язний текст зі складним реченням, адже "найбільш загальні смислові відношення між компонентами зв'язного тексту ті самі, що й між частинами складних речень" [6, 204]. Оскільки складносурядне речення має усі основні ознаки, необхідні і достатні для характеристики і визначення тексту,

Ю. Левицький вважає складносурядне речення своєрідною моделлю зв'язного тексту [11, 6].

Невід'ємною складовою тексту є **контекст** (лат. contextus - тісний зв'язок, поєднання) - "уривок тексту, який визначає основний і додатковий зміст вислову; 2) мовне оточення певної одиниці, особливості вживання її поряд з іншими одиницями" [9, 79]. Т. Папенкова вважає, що мовленнєвий контекст являє собою "взаємозумовленість та взаємозв'язок елементів різних рівнів мовної структури, який виникає під час реалізації цих елементів в актах комунікації у суворій залежності від комунікативного завдання та з урахуванням позамовних чинників формування змісту" [12, 168-169]. З цього випливає **контекстуальність** як обов'язкова умова визначеності контекстом, залежності від контексту одиниці, яка опиняється у ньому.

Абстрактною інваріантною одиницею текстового рівня мови є **текстема.** Вона має певний тематичний зміст та композиційну структуру, а також характеризується добором лексико-фразеологічних, граматичних, стилістичних засобів та інтенційно-прагматичними особливостями. Беручи до уваги положення деяких дослідників (Б. Горнунг, Т. Ломтєв, У. Бенвеніст) про наявність текстового рівня як окремого (автономного) мовного рівня, текстема виступає абстрактною віртуальною одиницею на противагу тексту - актуалізованій у мовленні конкретній одиниці. У когнітивній лінгвістиці текстема - це текстовий прототип "модель, схема класу текстів, що містить ієрархічно організовані прототипні ознаки класу текстів (семантичні, структурні, інтенційні, ситуативні, інтерпретаційні, соціокультурні тощо)" [15, 601].

Виконання текстом різних суспільно мотивованих функцій детермінує і різні аспекти його вивчення. Відома багатовимірність тексту детермінована його складною комунікативною природою, формування якої перебуває у межах тріади *"автор* (творець тексту) - *текст* (матеріальне втілення мовленнєво-мисленнєвої діяльності) - *читач* (інтерпретатор тексту)". Текст одночасно виступає й результатом діяльності (адресанта) і матеріалом для діяльності (адресата-інтерпретатора) [5, 8].

Багатовимірність тексту виявляється в тому, що його можна розглядати: а) з погляду наявної в ньому інформації, оскільки текст виступає насамперед як носій інформації (інформаційна єдність); б) з психологічного боку: текст - це авторське креативне зусилля, здійснене з певною метою, результат його мовленнєво-мисленнєвої діяльності; в) з погляду прагматики, адже текст виступає матеріалом для сприйняття та інтерпретації; г) з боку структурної, мовної та стилістичної організації [5, 9].

Проблема багатоаспектності тексту виходить далеко за межі мовної площини, доповнюючи її екстралінгвальними показниками. Розуміння сучасною теорією тексту необхідності багатоаспектного (комплексного) вивчення текстового макрознака не перешкоджає виділенню основних аспектів дослідження тексту як цілісного твору, динамічної комунікативної одиниці вищого порядку. Ці структурно-динамічні та комунікативні показники тексту

актуалізують функціональний і прагматичний аспекти у його дослідженні й позиціонують їх як основні.

Функціональний аналіз тексту спрямований на виявлення закономірностей вибору автором певних засобів втілення смислової структури тексту залежно від жанрово-видових його характеристик, які визначаються умовами реальної комунікативної ситуації. За такого підходу до вивчення тексту у поле уваги дослідника потрапляють як інтра-, так і екстратекстові параметри. У процесі функціонального аналізу не залишається поза розглядом: а) роль певних текстових компонентів у організації цілого тексту, а це дає змогу з'ясувати власне змістові риси тексту, оскільки текстуальна реалізація мовного знака, що передбачає його співвіднесення з іншими мовними знаками, актуалізує визначену текстовою позицією і функцією певну характеристику мовного знака; б) авторська інтенція та його ставлення до того, що він повідомляє.

Функціональний аналіз має важливе значення для текстології - науки, що займається реконструкцією текстів та встановленням їх авторства, а також для пов'язування текстів різних епох та мов. Він з'ясовує сутність такого текстового явища, як прецедентні тексти (текст у тексті), ілюструє значущість та смисл асоціативних ліній таких текстів чи їх комбінацій, використання яких створює додаткові смисли.

Логічним продовженням, наступним етапом у розвитку функціонального аналізу є аналіз **прагматичний** (походить від терміна "прагматика" *(гр.* pragma - "справа, дія"), який називає міжнаукову галузь знань, що займається вивченням соціокультурних, ситуативно-поведінкових, статусних, психологічних, когнітивних і мовних факторів комунікативної взаємодії індивідів [15, 484]). У колі питань, якими цікавиться лінгвістична прагматика, перебувають ті, що стосуються: 1) суб'єкта (автора тексту), у компетенції якого - мета і завдання повідомлення, ставлення до повідомлення, тип мовної поведінки та акценти у процесі текстотворення; 2) адресата (читача), що займається інтерпретацією тексту (сюди належать приховані та непрямі смисли), виступає об'єктом інтелектуального, емоційного, естетичного та ін. впливу; а також 3) їхньої комунікативної взаємодії. Цей тип аналізу прояснює такі авторсько-читацькі взаємодії, "встановлює міру корисної інформації в тексті, орієнтуючись на типологію читацької адреси" [5, 20].

Прагматичний аспект вивчення тексту є основою теорії дискурсу.

Словом "текст", окрім цілісного висловлювання, позначають також і відносно закінчений у змістовому плані уривок. Вживання цього слова у нетермінологічному значенні ("текст уроку") зберігає уявлення про відповідну узгодженість, організованість, єдність тексту. Як слушно зауважує щодо цього Н. Валгіна, "у будь-якому випадку текст являє собою об'єднану за змістом послідовність знакових одиниць, основними властивостями якої є зв'язаність і цілісність" [5, 12]. На єдності як магістральній ознаці ґрунтується поняття **гіпертекст** (від гр. hiper - "понад" і текст) - "особливий метод побудови інформаційних систем, що забезпечує прямий доступ до інформації на підставі логічного зв'язку між її блоками" [15, 86]. Отже, текст - передусім осмислена

єдність, що базується на тематичному поєднанні речень між собою. Спільність теми з потрібною для реалізації інтенцій мовця повнотою визначає кожне наступне речення текстового конструкту. Організація зв'язного тексту відбувається у такий спосіб, що "кожна з його наступних ланок розгортає зміст попередніх" [6, 204].

У семіотичному розумінні текст - це загалом всяка осмислена послідовність будь-яких знаків, усяка форма комунікації (обряд, танець, ритуал тощо) [13, 555]. Послідовність лінгвальних знаків тоді стає вербальним текстом, коли вона наділяється "текстуальністю" - сукупністю структурно-смислових ознак, серед яких: зовнішня зв'язність, внутрішня осмисленість, можливість своєчасного сприйняття, здійснення необхідних умов комунікації тощо [13, 555].

Створення тексту обов'язково передбачає чиє-небудь його сприйняття (і розуміння). З цього постулату випливає двоспрямованість тексту: на автора (а ним може бути і цілий колектив) і на читача-адресата [5, 8].

Графічне або звукове матеріалізоване текстове утворення стає текстом в акті сприйняття, поза яким існування тексту в абсолютному сенсі цього слова неможливе. Текст забезпечує комунікативний зв'язок в актах спілкування, що досягається розумінням - адекватністю для учасників комунікації уявлень і цінностей, носіями яких є текст, сприйманням нової інформації відповідно до вкладеного в неї змісту. У філософському аспекті поняття "розуміння" дослідники визначають "як складний процес мовленнєво-мислительної діяльності, що включає: 1) сприймання вербальної номінації (проникнення в семантику слова); 2) співвіднесення узуальної номінації з конотацією (об'єктивний і суб'єктивний аспект); 3) ціннісне "просіювання" компонентів мовленнєво-мислительної взаємодії". Крізь призму постулатів теорії комунікації розуміння тлумачиться як "різновид мовленнєвої діяльності людини, яка полягає в установленні адресатом смислу тексту (дискурсу), усвідомленні ним авторських текстових (дискурсних) стратегій, інтенцій" [4, 337].

У певних зв'язках з поняттям "текст" перебуває такий науковий концепт, як **дискурс** (від *фр.* discours - "мовлення" *(лат.* discursus - "блукати, розгалуження, розростання, коловорот"), що використовується як у різних наукових галузях, так і в лінгвістиці. Отже, термін "дискурс" має і широке, і лінгвістичне розуміння.

Розмитість терміна "дискурс" Ф. Бацевич пов'язує з наявністю двох причин: історією його становлення, коли семантична "пам'ять" лексеми утримує ознаки попередніх її реалізацій, а також - відсутністю визначеності місця поняття "дискурс" у системі наявних мовних категорій та модусів її вияву [4, 138].

Н. Валгіна під дискурсом на сучасному етапі розуміє зв'язний текст у поєднанні з екстралінгвістичними (психологічними, соціокультурними тощо) факторами, "дискурс - це текст, узятий в подієвому аспекті як соціально спрямоване "дійство" [5, 20]. На думку М. Голянич, дискурс є текстом у динаміці "з урахуванням усіх можливих (прагматичних, психологічних,

етнологічних, соціокультурних тощо) змістотвірних чинників; це актуалізований текст, що сприймається як складна комунікативна подія, невіддільна від концептуальних баз автора і мовця - дешифрувальника, їх прагнень і цілей, їх пресупозиційного і ментального фонів" [7, 160]. Як комплексне утворення, яке формують поряд зі зв'язним текстом екстралінгвістичні, прагматичні, соціокультурні, психологічні та ін. чинники; як текст, взятий у подієвому аспекті, як мовлення, "занурене в життя", розуміє дискурс Н. Арутюнова [1, 136].

Отже, як свідчать наведені визначення, між текстом і вербалізованим дискурсом є багато спільного. До того ж, останній неможливий без першого. Спільним між текстом і вербалізованим дискурсом, на думку М. Голянич, є те, "що в них реалізуються певні змістові і формальні категорії, що вони містять змістово-фактуальну, концептуальну й підтекстову інформацію, можуть розглядатися в синтагматичному й парадигматичному планах, мають свою структуру і свою "граматику" [7, 159]. Дослідниця навіть пропонує комплексний інтегрований термін "текст-дискурс"[7, 160].

Водночас, як вважає Ф. Бацевич, між текстом і дискурсом наявні також і певні відмінності:

1) текст - це "зупинений", "застиглий" дискурс; дискурс, позбавлений динаміки, "живих" обставин спілкування (часу, місця, умов), відлучений від учасників комунікативної дії, які виступають носіями психологічних, когнітивних, соціальних особливостей; 2) на відміну від дискурсу текст позбавлений паралінгвістичних засобів; 3) до тексту застосовується лінгвістичний аналіз, а до дискурсу - комунікативний; співвідношення між текстом і дискурсом екстраполюють співвідношення між реченням і висловлюванням: у висловлюванні речення об'єднується з соціальним контекстом його використання; 4) текст є одиницею лінгвальною, а дискурс - соціолінгвальною, інтерактивною (і трансактивною); 5) терміном "дискурс" не називають давніх текстів, адже їхні зв'язки з життям не відтворюються безпосередньо [4, 147-148].

Щодо розмежування понять "дискурсу" й тексту Н. Валгіна резюмує: в основі цього розмежування лежить протиставлення двох компонентів мовленнєвої діяльності - процесу і його результату: під дискурсом розуміють процес, пов'язаний з реальним творенням мовлення, а під текстом - результат цього комплексного процесу. Згадане розмежування може стосуватися й форм мовлення: терміном "дискурс" називають продукти усного мовлення, а терміном "текст" - писемного [5, 20].

Отже, текст - це поліпарадигматичне явище, багатовимірний об'єкт лінгвістичного дослідження, що характеризується зв'язністю мови, виступає завершеною зі структурно-змістового погляду комунікативною одиницею, яка здійснює передачу інформації (повідомлення), та знаходить своє втілення у письмовому чи усному різновиді.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Дискурс / Н. Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь. - М. : Сов. энцикл., 1990. - С. 136.
2. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. - М., Советская энциклопедия, 1969. - 607 с.
3. Баранник Д. Х. Текст // Українська мова : енциклопедія. - К. : Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2000. - С. 627-628.
4. Бацевич Ф. С. Нариси з комунікативної лінгвістики : монографія / Ф. С. Бацевич. - Львів : Видав, центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003.-281 с. - Бібліогр.: с. 251-272.
5. Валгина Н. С. Теория текста : учебное пособие / Н. С. Валгина. - М. : Логос, 2004. - 280 с. - Библиогр.: с. 277-279.
6. Вихованець І. Р. Синтаксис / І. Р. Вихованець // Граматика української мови / І. Р. Вихованець. К. Г. Городенська, А. П. Грищенко. - К. : Рад. школа, 1982. - С. 133-208.
7. Голянич М. Курс лінгвістичного аналізу тексту в світлі сучасних наукових парадигм / М. Голянич // Українська мова в освіті. - Івано-Франківськ : «Плай», 2000. - С. 154-173.
8. Должикова Т. І. Семіотика та теорія комунікації / Т. І. Должикова // Лінгвістика : збірник наукових праць. - Луганськ, Вид-во ЛНПУ ім. Тараса Шевченка "Альма матер". - 2008. -№ 1 (13) - С. 231-236.
9. Срмоленко С. Я. Українська мова : короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Срмоленко, С. П. Бибик, О. Г. Тодор ; за ред. С. Я. Срмоленко. - К. : Либідь, 2001. -224 с.
10. Лазаренко С. В. Засоби та форми репрезентації зв'язності в газетному тексті : автореф... канд. філол. наук : 10.02.01 / НАН України. Інститут української мови. - К., 2007. - 21 с.
11. Левицкий Ю. А. Структура связного текста : учебное пособие по спецкурсу / Ю. А. Левицкий. - Пермь : Пермский ун-т, 1978. - 64 с.
12. Папенкова Т. А. Определенность - неопределенность как контекстологическая категория / Т. А. Папенкова // Языковые единицы и контекст : (о функционально-семантических категориях контекста). - Л.. 1973.-С. 168-179.
13. Николаева Т. М. Текст / Т. М. Николаева // Русский язык : энциклопедия / гл. ред. Ю. П. Караулов. - 2-е изд. перераб. и доп. - М. : Большая Российская энциклопедия: Дрофа, 1998. - С. 555-556.
14. Радзіевська Т. В. Комунікативно-прагматичні аспекта текстотворення : автореф... д-ра філол. наук: 10.02.15 / НАН України. Інститут української мови. - К., 1999. - 33 с.
15. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова. -Полтава : Довкілля - К, 2006. - 716 с.
16. Сєнічева О. А. Текст як лінгвістичне та екстралінгвістичне явище / О. А. Сєнічева // Актуальные проблемы вербальной коммуникации : язык и общество : сборник научных трудов / Киевский национальный университет им. Т. Шевченко. - К., 2004. - С. 377-380.

В статье рассматривается значение текста в коммуникативно-когнитивной деятельности человека, различные аспекты его исследования, выяснены основные признаки текста и его составляющие.

Ключевые слова: текст, дискурс, контекст, контекстуальность. текстема, гипертекст.

The article considers the meaning of the text in communicative-cognitive human activities, various aspects of his research, found out the main features of the text and its components. Key words: text, discourse, context, kontekstualnist, tekstema, hypertext.